

Niels Nymann Eriksen

Introduktion til Dietrich Bonhoeffer: Fællesskab

Anden del af denne bog består af første kapitel af bogen *Gemeinsames Leben* (da. Liv i fællesskab), som den tyske teolog og modstandsmand Dietrich Bonhoeffer skrev, efter at Gestapo i oktober 1937 lukkede det præsteseminarium i Finkenwalde i Pommern, som han i to år havde været leder af. Teksten kalder ikke umiddelbart på nogen forklarende ord til indledning, men kan læses som en nærmest tidløs udlægning af den kristne fællesskabstanke. Og dog er den indlejret i en historie, som giver den både dybde og aktualitet. Det er historien om et menneskes forsøg på at forstå kirkens opgave i en tid, hvor national ydmygelse og økonomisk krise fik det tyske folk til at søge en ny form for sammenhold, som stødte de svageste ud og ikke kunne rumme mennesker, der var anderledes end dem selv. Det var i en sådan tid, Bonhoeffer kaldte kirken til be-

sindelse på det forhold, at den i sit væsen er fællesskab.

Opvækst og udvikling

Dietrich Bonhoeffer (1906-45) voksede op i Friedrichsbrunn i Berlin, i det man må betegne som et åndsaristokratisk hjem. Faderen, Karl Bonhoeffer, var professor i psykiatri ved Berlin Universitet og daltidens fremmeste opponert til Sigmund Freud og den psykoanalytiske tankegang. Han var en videnskabeligt disciplineret tænkert, som ikke selv havde nogen religiøs tro, men respekterede den hos andre. Moderen, Paula, som selv stod for undervisningen af sine otte børn, var af slægten von Hase, som talte en række fremstående teologer og musikere. Bonhoeffers nære ven og biograf Eberhard Bethge skrev om hjemmet: "Slægten ... satte standarden for Dietrichs eget liv. Den gav ham en vished i dømmekraft og en sikkerhed i fremtræden, som ikke opnås på en enkelt generation. Han voksede op i en familie som mente at lærdom ikke væsentligt handlede om uddannelse, men om forpligtelsen til

at vogte en rig historisk arv og intellektuel tradition.”

Det var ikke noget udpræget kirkeligt hjem, Dietrich voksede op i, og det var derfor langt fra oplagt at han skulle vælge at læse teologi. Men selv om han gradvis kom til at bevæge sig bort fra den kulturkristne atmosfære i hjemmet mod en mere radikal opfattelse af Kristi efterfølgelse, forblev han gennem sit liv nært forbundet til sin familie og boede det meste af sit korte voksenliv hos sine forældre i deres store villa i Friedrichsbrunn.

Det teologiske miljø Bonhoeffer blev en del af, da han i 1924 som 18-årig blev indskrevet ved universitetet i Berlin var præget af den liberale teologi. Blandt familiens omgangskreds var en af de største repræsentanter for denne teologi, Adolf von Harnack (1851-1930). Med sin historiske tilgang til kristendommen, havde han stor indflydelse i de dannede kredse, som Bonhoeffers hjem var en del af. Hans liberale kristendomsforståelse bygger på Hegels historiefilosofi, der så verdenshistorien som en lang udvikling,

hvori "ånden kommer til sig selv". Religion handler om menneskets evne til selvtranscendens, og kristendom i den protestantiske udgave er højdepunktet i religionshistorien. Kort sagt: kristentro i den protestantiske form er fuldendelsen af menneskets religiøse potentiale. Der er derfor ikke noget uoverkommeligt modsætningsforhold mellem kirke og verden: kirken er en kulturbevarende institution i samfundet.

Det var første verdenskrigs gru, som satte spørgsmålstegn ved den liberale teologiske kulturoptimistiske kristendomsforståelse. Også i Bonhoeffers hjem krævede krigen sine ofre. Dietrichs ældste broder Walther døde, og det mærkede atmosfæren i hjemmet under hans opvækst. Skyttegravene blev en fælles europæisk erindring, som anfægtede tilliden til at menneskehedens udvikling var på rette spor, og en kristendom som ikke var båret af anfægtelse over verdens ondskab og lidelse havde ikke længere samme gennemslagskraft.

Det var den schweiziske teolog Karl Barths skrifter, som gav Bonhoeffer

mulighed for at bryde med den liberale teologi og nå en anden forståelse af den kristne tros væsen. For Barth er der en modsætning mellem *åbenbaring*, forstået som Guds selv-meddelelse til mennesket i Jesus Kristus, og *religion*, forstået som menneskets forsøg på at nå op til Gud. Denne skelnen mellem menneskets stræben opad mod Gud (religion) og Gud, der stiger ned og kommer til mennesket med sit ord (åbenbaring), blev en præmis for hele Bonhoeffers teologiske udvikling.

Men hvor Karl Barth i sine tidlige skrifter ikke formåede at beskrive åbenbaringen som andet end et øjeblikkeligt nedslag i menneskehedens historie, uden sammenhæng med den øvrige historie, mente Bonhoeffer i det kristne fællesskab at finde en kontinuitet i åbenbaringen. Ganske vist er åbenbaringen ord fra Gud, som ikke kan omsættes til verdenshistorie, men disse ord skaber noget, som er virkeligt i tiden: fællesskab.

Således bliver fællesskab tidligt i Bonhoeffers udvikling et centralt begreb for at forstå forholdet mellem kirken og verden.

Tankerne bliver allerede udfoldet i hans licentiatafhandling fra 1927, *Sanctorum Communio* (de helliges samfund), og senere i hans doktordisputats fra 1930, *Handlen og væren*, som udlægger fællesskabstanken med udgangspunkt i den tyske filosof Martin Heideggers hovedværk *Sein und Zeit* (Væren og Tid).

Præsteseminarieret i Finkenwalde

Bonhoeffers skrift om fællesskab må desuden forstås i sammenhæng med hans tid som leder af et præsteseminarium i Finkenwalde. Den umiddelbare baggrund for oprettelsen af dette seminarium var nazisternes stadigt tydeligere forsøg på at kontrollere og dominere kirken ideologisk. Efter Hitlers magtovertagelse i januar 1933, blev der gennemført en omfattende samfundsmæssig "*Gleichschaltung*", dvs. en slags synkronisering af samfundslivet under førerens ledelse. Kirken var et af de områder hvor denne politik søgtes gennemført hurtigt og effektivt. Der skulle vælges en *Reichbischof*, som kunne samle den tyske kirke og lede den i lydighed

mod førerens vilje. De antisemitiske ari-erlove, som Hitler tidligt gennemførte, skulle også gælde i kirken. Det betød for eksempel, at ingen teologer med jødisk oprindelse havde adgang til præsteembede. Som svar på disse overgreb mod kirkens selvstændighed oprettedes et forbund af præster, som senere udviklede sig til Bekendelseskirken. Denne bevægelse var i begyndelsen ikke rettet mod Hitler og det nazistiske regime som sådan, men udelukkende mod regimets forsøg på at kontrollere kirkelige anliggender. Bonhoeffer var en af de eneste, som fra starten af mente, at kirken også skulle gøre modstand mod de nye racistiske love og gøre sig til fortalere for sine forfulgte jødiske medborgere. Martin Niemöller, initiativtageren til præsteforbundet, og de fleste andre præster ville derimod i begyndelsen stille sig tilfreds, hvis bare de fik lov at passe sig selv uden statslig indblanding. Mange år senere efter otte år i koncentrationslejr som Hitlers personlige fange skrev Martin Niemöller:

Først kom de efter socialisterne, og jeg tog ikke til orde for jeg var ikke socialist.

Så kom de efter fagforeningsfolkene, og jeg tog ikke til orde for jeg var ikke fagforeningsmand.

Så kom de efter jøderne, og jeg tog ikke til orde for jeg var ikke jøde.

Og så kom de efter mig – og der var ikke længere nogen som kunne tage til orde.

Der er en politisk bevidsthed i Bonhoeffers tanker om fællesskab, som man let kommer til at læse hen over, hvis ikke man er sig denne baggrund bevidst. Bogen er skrevet i det hus, hvori Dietrichs tvillingesøster og hendes jøde-kristne mand havde levet, indtil de måtte flygte til Schweiz pga. arierlovene. Dietrich nedskrev bogstaveligt talt sine tanker om fællesskab ved sin fordrevne svogers skrivebord. "Kun den, der råber op for jøderne, har ret til at synge gregoriansk," sagde Bonhoeffer senere.

Denne sammenhæng mellem kontemplation og politisk handling er et af bogens vigtige bidrag til vores tid. Der er en tendens til, at kristne fællesskaber enten

lukker sig om sig selv i en tolkning af evangeliet, som ikke tager tidens spørgsmål alvorligt, eller er optaget af at bevise deres relevans gennem et politisk engagement, som ikke er rodfæstet i Guds åbenbaring. Thomas Merton, den canadiske trappistmunk og mystiker, skal engang have udtalt, at mens det i tidligere tider var sådan, at politikere ofte blev kontemplative, når deres offentlige karriere var forbi, så kalder vores tid på kontemplative mennesker, som vil engagere sig politisk. Bonhoeffers bog om fællesskab er et eksempel på, hvordan et politisk engagement kan være affødt af åndelig fordybelse og teologisk arbejde.

Det blev tidligt en prioritet for Bekendelseskirken at oprette egne præsteseminarier, hvor de kunne uddanne præster uden at give efter for den ideologiske ensretning som universiteterne blev underlagt i disse år. Det var et af disse seminarier, som Bonhoeffer sagde ja til at oprette og lede i april 1935. Han havde i flere år arbejdet med tanken om at skabe et miljø, hvor teologistudiet forgik inden

for rammerne af et åndeligt disciplineret fællesliv.

Dietrichs eget teologiske arbejde havde som nævnt på dette tidspunkt længe kredset omkring spørgsmålet om kirkens væsen. Som 21-årig skrev han licentiatafhandling, og som 24-årig forsvarede han sin doktorafhandling (*Habilitationsschrift*), som begge handlede om dette emne. Der er langt fra det tunge akademiske sprog i disse tidlige værker til de klare og opbyggelige formuleringer i *Fællesskab*. Bonhoeffer stod på mange måder ved det teologiske tankearbejde, han havde gjort som studerende, men blev med tiden kritisk over for den akademiske tilgang til teologistudiet på universiteterne. I 1931-33, mens han underviste på det teologiske fakultet i Berlin, brød Bonhoeffer således med universitetskulturen ved at arrangere retræter for studerende, hvor de diskuterede teologiske spørgsmål i en ramme af bøn og bibellæsning. Præsteseminaret i Finkenwalde blev ikke blot til i et opgør med den nazistiske indflydelse på kirkelivet i Tyskland, men i lige så høj grad i opgør

med den måde, der undervises i teologi på universiteterne. I et brev til Karl Barth fra 1936 beskriver han de studerende, som ankommer til seminariet fra universitetet: "Du kan vanskeligt forestille dig hvor tomme og udbrændte de fleste brødre er, når de ankommer til seminariet. Tomme, ikke blot i teologisk indsigt og bibelkundskab, men tomme i deres personlige liv ... De spørgsmål som dagligt stilles os af seminaristerne er: Hvordan lærer jeg at bede? Hvordan lærer jeg at læse i Biblen? Hvis vi ikke kan hjælpe dem med disse spørgsmål, hjælper vi dem overhovedet ikke." Sådanne spørgsmål besvares ikke tilfredsstillende gennem forelæsninger, men gennem et fællesliv, som indeholder forskellige åndelige discipliner. Det var et sådant liv i fællesskab, Bonhoeffer søgte at skabe på seminariet i Finkenwalde.

Hvordan så hverdagen på Finkenwalde præsteseminarium så ud? Dagen begyndte i stilhed indtil den fælles morgenbøn, ligesom den sluttede i stilhed efter aftenbøn. Guds ord skulle hver dag være det første og sidste der blev talt. Tidebønnerne be-

stod for en stor del i læsning af Salmernes Bog, der efter gammel klostorskik blev gennemlæst i sin helhed hver uge. Der blev også læst et kapitel fra Det Gamle Testamente og et længere afsnit fra Det Nye Testamente. Bonhoeffer bad en fri bøn og hver lørdag holdt han en tale i forbindelse med morgenbønnen. Der blev også sunget salmer og sange fra en tysk ungdomssangbog. Efter en beskeden morgenmad var der en halv times stilhed, hvor hver enkelt skulle meditere over en særlig tekst for hver uge. Derefter kom den teologiske undervisning, som Bonhoeffer selv stod for. Det var her han underviste i Jesu bjergprædiken, en undervisning han senere samlede i bogen *Efterfølgelse* (1937). Efter undervisningen var der en halv times sang inden frokost.

En gang om måneden blev der fejret nadver på præsteseminariet. Bonhoeffer opfordrede eleverne til at tage skriftemål hos hinanden inden de modtog nadver. I et af de kapitler, som ikke er med i denne udgave af skriftet, taler Bonhoeffer om betydningen af, at et andet menneske tilsiger

os syndernes forladelse. Hvis ikke vi hører ordet fra et andet menneskes mund, ender det let med selv-tilgivelse, og det er noget helt andet end Guds tilgivelse, som altid kommer udefra.

Der er ingen tvivl om, at den klosteragtige livsform krævede en del tilvænning for mange af eleverne. Dertil kom, at lokalerne de holdt til i, oprindeligt var bygget som rammer for et forberedelseskursus for lærerstuderende. Det betød af de fleste elever sov i klasseværelser, og at der var mangel på toilet- og badefaciliteter. Til gengæld var der et bordtennisrum og to klaverer, som blev flittigt brugt. Bonhoeffer var selv en dygtig pianist, som ikke bare akkompagnerede fællessangen, men også gerne spillede Bach og Beethoven, og helst i samspil med en eller flere elever. Om eftermiddagen blev der gerne gået ture eller dyrket sport. Således opstod der et menneskeligt og åndeligt fællesskab på Finkenwalde, som skulle bære igennem de kommende års krig og ødelæggelse.

Efter det første år på Finkenwalde sluttede Bonhoeffer og seks elever at forme

et kommunitet af brødre, som fortsat skulle bo på Finkenwalde og have en åndelig vejlederfunktion i forhold til kommende elever. "Broderhuset," som kommunitetet blev kaldt, var ligesom præsteseminariet selv en tanke som havde rødder i Bonhoeffers forståelse af kirken som fællesskab. Inden han påtog sig opgaven som leder af Finkenwalde foretog han en rejse rundt i England, hvor han besøgte nogle af de anglikanske klostre, som arbejdede med teologisk undervisning, heriblandt Mirfield Monastery i West Yorkshire. Her modnedes en overbevisning om værdien af et liv i et reguleret åndeligt fællesskab. Formålet med broderhuset var ikke klostragtig isolation, men tanken var derimod, at et sådant fællesskab skulle være et middel til at udruste unge mennesker til at tjene Kristus i verden. I et brev, som Bonhoeffer skrev til sin bror Karl Friedrich i januar 1935 under sin rundrejse til engelske klostre, hedder det: "... genoprettelsen af kirken vil komme fra en ny form for klostervæsen, som ikke har andet tilfælles med den gamle end et fuldstændig

kompromisløst liv i overensstemmelse med bjergprædikenen i efterfølgelse af Kristus. Jeg tror det er tid til at samle folk til at gøre dette.”

Bonhoeffers tanke om ”en ny form for klostervæsen” har været en ledetråd i bevægelsen New Monasticism, som i de senere år har haft stigende udbredelse i USA og gradvis også i Europa. I disse år opstår nye kommuniteter og kollektiver, som forsøger at leve den kristne fællesskabstanke ud i et lokalområde ved at vise gæstfrihed og solidaritet med samfundets udsatte. Tanken er, at det er gennem sit fællesskab i Kristus, snarere end gennem sin forkyndelse af Kristus, at kirken vil være jordens salt. Ikke at forkyndelse og teologisk eftertanke er ligegyldig, men fællesskabet er en prøve på, om det leder den rette vej.

I oktober 1937 blev Finkenwaldeseminarieret lukket af Gestapo. Eleverne indtog deres respektive pladser i Bekendelseskirken, indtil krigen kom, og flere af dem blev sendt ud som soldater. Bonhoeffer fastholdt kontakten til dem, i det omfang

det lod sig gøre gennem breve og samtaler. Og de fire af Finkenwalde-brødrene, som overlevede krigen, kom hver på deres måde til at præge eftertidens forståelse af Bonhoeffer og fællesskabet på seminariet. Et år efter lukningen af seminariet skrev Bonhoeffer på fire uger sit skrift om det kristne fællesskab, som den anden del af denne bog altså er et uddrag af.